

23. Юрченко А. Г. Между Ясой и Кораном. Начало конфликта. Книга-конспект. – СПб. : Евразия, 2012. – 368 с.
24. Golden P. B. Wolves, Dogs and Qipchaq religion // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricarum. – Vol. 50 (1-3). – Budapest: Akademia Kiado, 1997. – P. 87-97.
25. Martin V. Barymta: Nomadic Custom, Imperial Crime // The Russian Orient: Imperial Borderlands and Peoples. – Washington D. C.: University of California, University of New Orleans, 1995. – P. 32-34.
26. Martin V. Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century. – Richmond: Taylor and Francis, 2001. – 244 p.

Пилипчук Я. В. Запреты у кыпчаков.

Данная статья посвящена запретам у кыпчаков и описанию ответственности за их нарушение. Кыпчаки использовали нормы тюркского обычного права, которые существовали в усном виде. Право осуществлять суд имела аристократия. Нарушения, которые относились к отношениям власти (измена, нарушение субординации) или интимной сфере (гомосексуализм и супружеская измена), карались смертной казнью. Также смертью каралось нарушение магических запретов. Кража скота каралась сравнительно легко (штрафом в девятикратном размере). Существование обычая баранта/барымта у кыпчаков было обусловлено невозможностью в не-силовой способ восстановить нарушенное право.

Ключевые слова: кыпчаки, запреты, ответственность, смертная казнь, штраф, барымта.

PYLYPCHUK YA. V. Prohibitions of Qipchaqs.

This article devoted to prohibitions Qipchaqs and description of responsibility for their violation. Qipchaqs used Turkic norms of customary law, that existed in the un-writing form. Aristocracy had the right to exercise judgment. Violations, that concerned the relations of power (treason, insubordination) or intimate sphere (homosexuality and adultery), punishable by death. Violation of magical prohibitions also punishable by death. Cattle theft was punished relatively easy (fine nine-fold). The existence of custom baranta/barymta was not due to the inability to force a way to restore the violated rights.

Keywords: Qipchaqs, prohibitions, responsibility, death penalty, fine, baranta/barymta.

УДК 902.67:572.9(282.247.34)“19/20”

Черкасов О. В.
КФ ФДБОУ ВПО “Державний морський університет
імені адмірала Ф. Ф. Ушакова”

ПАЛЕОЕТНОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМ У ПЕРВІСНІЙ АРХЕОЛОГІЇ КРИМУ
(кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.)

У статті розглядаються теоретичні засади становлення вітчизняної палеоетнології, характеризується роль учених-палеоетнологів у вивченні первісної історії Криму. Акцентується увага на актуальності використання окремих положень палеоетнології у сучасній археологічній науці.

Ключові слова: історіографія археології, палеоетнологія, історичне джерело, історія первісного суспільства в Україні.

Існування у вітчизняній археологічній науці на зламі ХІХ – ХХ ст. особливого “палеоетнологічного напрямку” як природничо-наукового підходу до вивчення стародавньої людини в єдності природного та культурного імперативів є історичним фактом. В основі генезису означеного напрямку перебувала давня традиція вивчення первісних пам’ятників ученими-природничиками за допомогою методів, підказаних їх основною спеціальністю. Серед таких авторів, Д. М. Анучин, Ф. К. Вовк, В. Л. Іноземцев, В. В. Докучаєв (основоположник вітчизняного ґрунтознавства), І. С. Поляков, К. С. Мережковський та ін.

Поняття “палеоетнологія” (palethnologie) було введено до науки на початку 1860-х рр. французьким антропологом та археологом Габріелем де Мортільє [3]. Послідовний еволюціоніст акцентував на природничому характері археології, на її найтіснішому зв’язку із геологією та палеонтологією. За номінальною заміною категорії “доісторична археологія” на “палеоетнологія” перебувала посуті авторська спроба подолання дихотомії “людина-природа” та “людина-культура”, характерних для класичної моделі науки ХІХ ст., кардинальне філософське переосмислення первісної історії на фундаменті нової, еволюціоністської парадигми [3, с. 106].

Методологічні конструкції палеоетнології ґрунтувалися на фундаментальних принципах природничих наук – універсалізму та детермінізму. Зокрема, найважливішим наслідком принципу детермінізму стало твердження про те, що у природі однакові явища настають за однакових умов. Із визнанням цього положення, дослідники одержували можливість пояснювати культурну схожість однаковими умовами незалежно від хронологічних та просторових прив’язувань. Так, у палеоетнології Західної Європи до уваги приймалися умови, переважно, стадіально-соціального характеру, в Україні та Криму – природно-кліматичного. Це слідство забезпечувало надійний фундамент для проведення аналогій у палеоетнологічних дослідженнях та сприяло застосуванню принципу актуалізму, що зазвичай пов’язувався з теорією уніформізму [8, с. 118]. Також у методології палеоетнології значну роль відігравала теорія еволюції з її основними принципами, згідно яких людина та її культура під безперервним впливом різноманітних агентів у результаті накопичення дрібних відхилень протягом тривалого часу зазнавала якісних змін. Крім того, палеоетнологи дотримувалися принципів приватного характеру: аніматизації, автентичності, вибірковості, сполученості артефактів тощо.

Предметом вивчення палеоетнології, на думку Г. де Мортільє, була “природна людина” в оточуючому її природному середовищі. Кам’яний вік і, особливо, палеоліт, у рецепції автора представлялися своєрідним “перехідним періодом” від людини-тварини до людини розумної. Таким чином, первісна археологія закономірно об’єднувалася в єдиний комплекс з етнографією, фізичною антропологією, географією, зоологією, і, відповідно, відокремлювалася від археології “культурних”, цивілізованих народів [6].

Щодо первісної історії, французька позитивістська палеоетнологія претендувала виявити у розвитку культури ті ж непорушні закономірності, що природознавець відкриває у живій природі. Звідси й принцип однолінійного прогресивного розвитку матеріальної культури первісної людини, що відстоював Г. де Мортільє.

Однак, вже на початку ХХ ст. західноєвропейська палеоетнологічна парадигма вивчення “природної людини”, об’єднаної у співтовариства за фізичними властивостями, зазнала методологічної кризи. У палеолітознавстві поступово виявлялися сліди складних культурних явищ і традицій, що безсумнівно, представляли новий предмет історичного пізнання. А після смерті Г. де Мортільє у 1898 р., власне поняття “palethnologie” у французькій археологічній літературі практично перестало вживатися.

Пародоксально, однак саме в цей час відбулося запозичення терміну “палеоетнологія” в Україні та Росії (середина 1900-х рр.). Прихильником та популяризатором терміну став український антрополог, етнограф, археолог, доктор Сорбонського університету, професор Петербурзького університету Ф. К. Вовк, учень Г. де Мортільє [9]. Зацікавлення палеоетнологічними моделями серед викладачів та студентів природничих відділень вітчизняних університетів пояснювалася комплексом чинників, передусім, соціально-політичного характеру. Йдеться, про припинення наприкінці ХІХ ст. досліджень первісних пам’ятників у країні внаслідок офіційної реакції та домінування у вищій школі класичної археології з її філологічним методом дослідження [9; с. 99]. На тлі таких процесів палеоетнологія, що повертала до науки систему природничих методів, сприймалася як новаторська та опозиційна існуючим формалістичним тенденціям.

При цьому, слід зазначити, що теоретична платформа вітчизняної палеоетнологічної школи не стала прямим наслідком вчення Г. де Мортільє. У цьому контексті, палеонтологічні положення більш орієнтувалися на еколого-культурні традиції праць К. М. Бера, І. С. Полякова, Д. М. Анучина та ін. [9, с. 101-102]. Йдеться про пріоритетність зіставлення археологічних фактів із даними географії і актуалізацію питання про співвідношення культури і природного середовища, а не про еволюційний розвиток культури протягом первісної

епохи. Установка на виявлення законів розвитку культури та уявлення про археологію як про етнографію давнини також наближалися до положень американської “школи історичної етнології” Ф. Боаса, а не до конкретного еволюціонізму Г. де Мортільє. Відповідно до цього, динаміка культури, що простежувалася на матеріалі живої етнографічної спільності, вважалася своєрідним ключем до вирішення питань археологічної науки.

Вихідний принцип французької палеоетнології – уявлення про “природну людину”, чия культура розвивалася за законами, подібними до законів біологічного світу – вголос ніким не спростовувалася, але поступово відступала на другий план. Не випадково курс палеоетнології Ф. К. Жукова у Сорбонському університеті вміщував не лише археологію первісності, а й археологію варварського світу і частково навіть середньовіччя [9, с. 102].

У 1915 р. П. П. Єфименко висунув на перший план вивчення ареалів верхньопалеолітичної культури і шляхів міграції окремих культурних елементів. Тоді ж їм було окреслено питання про виділення особливої східноєвропейської фації верхнього палеоліту і про відмінності у темпах культурних змін, внаслідок впливу природного середовища, що стимулювала розвиток культури [4, с. 19].

З іншого боку, вже впродовж 1910-х рр. стали налагоджуватися зв'язки між палеоетнологами школи Волкова та вченими-істориками. Зокрема, С. І. Руденко у 1916 р. співпрацював з М. І. Ростовцевим у галузі дослідження сарматських курганів у селах Покровка та Прохорівка Оренбурзької губернії. Надалі, вже у процесі організації РАІМК у 1919 р. А. А. Міллером було висунуто вимогу поширювати “наукові методи” палеоетнології на всі розділи археології.

Таким чином, розвиток палеоетнологічного напрямку в СРСР до 1930 р. відбувався у контексті його поступової інтеграції з “історичною археологією”. При цьому, дослідження первісної історії Криму впродовж зазначеного періоду здебільшого носили аматорський характер і не завжди виходили за межі колекціонування археологічних матеріалів. Однак, можна виділити й розвідки, що викликали неабиякий резонанс у науковому середовищі не лише України та Росії, а й Західної Європи загалом. Зокрема, пошуки К. С. Мережковського, експедиції О. С. Мойсеєва, Г. А. Бонч-Осмоловського, С. М. Бібікова, Б. С. Жукова, які практично відразу стали добре відомі науковому співтовариству, хоча і піддавалися неоднозначним оцінкам. Праці цих авторів відрізнялися високим науковим рівнем. За формальними ознаками їх (крім досліджень К. С. Мережковського) можна віднести до палеоетнологічного напрямку.

Якщо палеоетнологи сприймали людину як природно-культурну цілісність, а археологічні матеріали як джерела палеоетнологічної інформації, К. С. Мережковський розглядав людину, передусім, як органічну

частину природи. Кам'яні та кістяні вироби для дослідника представляли, в першу чергу, сліди життєдіяльності людини, що за своїми структурними ознаками збігалися з палеонтологічними рештками. Археологічний матеріал за таких умов служив джерелом інформації з природної історії епохи плейстоцену Криму і виступав як природничо-наукове джерело. Вчений прагнув описати і проаналізувати археологічні знахідки, практично не інтерпретуючи матеріал [7]. Як відомо, К. С. Мережковський з кінця 1880-х років не звертався до вивчення питань розвитку первісної людини та її культури, і авторські знакові розкопки у Криму стали, на жаль, лише епізодом його наукової діяльності.

На відміну від К. С. Мережковського, Г. А. Бонч-Осмоловський у своїх публікаціях з кам'яного віку значні за обсягом розділи присвятив вивченню способу життя та побуту давньої людини [1]. В уявленнях дослідника людина була істотою природною і розглядалася як природничий вид. Однак, також володіла ознакою, не характерною для всіх інших тварин – культурою, і розглядалася у контексті історії первісної культури. Таким чином, археологічні матеріали для ученого слугували джерелом для реконструкції давньої культури людини.

Б. С. Жуков розглядав археологічні знахідки як предмети або явища, що володіли певним змістом для людини, виконували певні функції як елементи культури. Культура для дослідника була невід'ємною властивістю людини. І саме в її реконструкції Б. С. Жуков вбачав кінцеву мету власних пошуків [5, с. 106].

У контексті розвитку вітчизняної палеоетнології було зроблено всесвітньо відомі відкриття – виявлено та вивчено на високому науковому рівні археологічні пам'ятники (Вовчий грот, Сюрень, Кіік-Коба, Шайтан-Коба та ін.), без звернення до яких і сьогодні не обходиться жодне дослідження, присвячене первісній історії України і Криму.

На жаль, руйнівна критика палеоетнологічного напрямку з позицій вульгарного соціологізму і подальший організаційний розгром протягом 30-х рр. ХХ ст. призвели до того, що певний час заперечувалося навіть існування палеоетнології у вітчизняній археологічній науці. У середині ХХ ст. імена видатних палеоетнологів (С. І. Руденка, Г. А. Бонч-Осмоловського, О. С. Мойсеєва, Б. О. Куфтіна, М. П. Грязнова та ін.) на час просто перестали асоціюватися із зазначеним напрямом в очах наступних поколінь учених, а вітчизняний палеоетнологічний напрям традиційно ототожнювався із науковою школою Б. С. Жукова. Причина цього очевидна: впродовж 1929–1930 рр. саме Б. С. Жуков та його прихильники стали головним об'єктом критики археологів-марксистів.

Вітчизняні палеоетнологи заперечували можливість історичної реконструкції минулих епох лише за археологічними даними. З їх точки

зору, інтерпретувати пам'ятники слід було на підставі тих закономірностей, що встановлювалися на матеріалах живої етнографічної культури. Щоб співставлення не мали випадкового характеру, етнографічні та археологічні джерела треба було досліджувати найсучаснішими методами. Звідси виникала й найважливіша вимога, висунута Г. А. Бонч-Осмоловським – паралельність археологічного, етнографічного та антропологічного обстеження кожного конкретного регіону [2, с. 91]. Матеріалів розкопок попередніх років, що накопичувалися у музейних фондах, вже було недостатньо для спостереження природи і механізмів, які відбувалися у змінах матеріальної культури. За характером “первісного оформлення”, вони не відповідали елементарним вимогам, що пред'являлися до джерел. Таким чином, паралельно з формулюванням нових завдань і нових питань, поставала проблема збору та оформлення нового корпусу джерел. На цьому новому матеріалі передбачалося вивчити процеси дифузії і запозичення, етнічного змішання та міграції, виявити їх закони та простежити характер відображення цих явищ у матеріальній культурі. На практиці, на етнографічному матеріалі, в експедиціях актуалізувалася ідея відпрацювання уявлень про невідповідність мовних і культурних характеристик етнічної спільності, про варіативність шляхів історико-культурного процесу, про явища зміни мови при безперервності розвитку матеріальної культури тощо.

Створення корпусу еталонних джерел передбачало вдосконалення польової методики. Ґрунтовні польові дослідження Г. А. Бонч-Осмоловського, О. С. Мойсеєва, Б. С. Жукова, С. М. Бібікова у Криму протягом 1920-х рр., по суті, були для археологів не самоціллю, а лише засобом на шляху створення стандартизованої бази даних. Це був свідомо визначений план дій, що переслідував мету виведення науки на новий методологічний етап розвитку. Підвищена увага до географічного середовища проживання давньої людини, а також до техніки виготовлення та функцій археологічних предметів було для кримських палеоетнологів традиційним. Протягом 20-х рр. ХХ ст. вони розробили цілий ряд новаторських методів. Слід згадати посилення інтересу до масових матеріалів і введення поняття “цілісного комплексу”, а також перші досліді статистичної обробки матеріалу і комбінаторики в археології у Г. А. Бонч-Осмоловського. Перспективність подальшого розвитку цього напряму археологічної думки не підлягає сумніву. На сучасному історичному етапі розвиток природничих і гуманітарних наук призвів до формування нового типу наукового знання, заснованого на інтеграційних синергетичних процесах. В його межах формується нове розуміння відносин “людина – природа”, в основу якого покладений принцип коеволюції, і методологія сучасної археології дозволяє повною мірою реалізувати потенціал, закладений дослідженнями палеоетнологів кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

Використана література :

1. *Бонч-Осмоловский Г. А.* Палеолит Крыма : в 3 вып.– М. ; Л. : Изд-во АН СССР. – Вып. 1: Грот Киик-Коба. – 1940. – 226 с.; Вып. 2 : Кисть ископаемого человека из грота Киик-Коба.– 1941.– 172 с.; Вып. 3: Скелет стопы и голени ископаемого человека из грота Киик-Коба / Г. А. Бонч-Осмоловский ; под ред. и доп. В. В. Буняка. – 1954. – 399 с.
2. *Бонч-Осмоловский Г. А.* Доисторические культуры Крыма / Г. А. Бонч-Осмоловский // Крым. – 1926. – № 2. – С. 74-94.
3. *Борисковский П. И., Замятнин С. Н.* Габриель де Мортилье / П. И. Борисковский, С. Н. Замятнин // Проблемы истории докапиталистических обществ: Сборник статей – М., 1934. – № 7-8. – С. 91-107.
4. *Васильев С. А.* Русская дореволюционная археология палеолита / С. А. Васильев // На пользу и развитие русской науки. – Чита, 1999. – С. 5-28.
5. *Жуков Б. С.* Раскопки и обследования стоянок культуры микролифов на Ай-Петринской яйле в июне 1927 года / Борис Сергеевич Жуков // Крым. – 1927. – № 2 (4). – С. 99-107.
6. *Клейн Л. С.* История археологической мысли. Курс лекций. В 2-х частях / Лев Самуилович Клейн. – СПб, 2005. – Ч. 1. – 960 с., Ч. 2. – 522 с.
7. *Мережковский К. С.* Отчет о предварительных исследованиях каменного века в Крыму / Константин Сергеевич Мережковский. – СПб., 1980. – 43 с., ил.
8. *Найдыш В. М.* Концепции современного естествознания : учеб. пособие / В. М. Найдыш. – М. : Гардарики, 2001. – 476 с.
9. *Платонова Н. И.* Палеоэтнологическая школа в археологии и Ф. К. Волков / Н. И. Платонова // Вестник Томского государственного университета. – 2008. – № 315. – С. 101-102.

ЧЕРКАСОВ А. В. Палеоэтнологическое направление в первобытной археологии Крыма (конец XIX – первая треть XX вв.).

В статье рассматриваются теоретические основы становления отечественной палеоэтнологии, характеризуется роль ученых-палеоэтнологов в изучении первобытной истории Крыма. Акцентируется внимание на актуальности использования отдельных положений палеоэтнологии в современной археологической науке.

Ключевые слова: историография археологии, палеоэтнология, исторический источник, история первобытного общества в Украине.

SHERKASOV A. V. Paleoethnological direction in prehistoric archeology of the Crimea (end of XIX – the first third of the twentieth centuries).

The article considers theoretical bases of formation of the paleoethnological direction in prehistoric archeology, describes the role of scientists-paleoethnologists in the study of the prehistoric history of the Crimea. Attention is focused on the relevance of certain provisions paleoethnology in contemporary archaeological science.

Keywords: historiography of archeology, paleoethnology, historical source, history of primitive society in Ukraine.